

Tarihsel Materyalizmde İdeoloji ve Üstyapı'ya Önsöz

Frank Füredi

Frank Füredi'nin bu yazısı, Polonyalı Marksist Franz Jakubowski'nin ilk kez 1936'da Danzig'de yayınlanan "Tarihsel Materyalizmde İdeoloji ve Üstyapı" adlı yapıtının 1990 yılındaki Londra baskısına önsöz olarak yazılmıştır.

Sorunun Yeniden Tanımlanışı

Marx üzerine fikir yürütme ve Marksizmi yorumlama gayretlerinin sonu gelecek gibi görünmüyor. Fakat ne yazık ki, bu konuda çalışmalarını yapan yazarların çok azı Marksist teoriyi geliştirme kaygısı taşıyor. Böyle bir kaygı taşımak yerine çoğu yazarın yaptığı iş, kısır bir yaklaşımla, Marx'ın görüşlerini kendi özel ilgi alanları temelinde açıklamaya kalkışmak ve metin çözümlemesinin dar sınırları içinde kalmak oluyor. Yorumcular çoğunlukla Marx'ın yazdıkları arasından birkaç paragraf seçiyor ve bunları Marx'ın teorisini bütünüyle yansıtan birer özet metin olarak değerlendiriyorlar. Bu kaba yaklaşım, Marx'ı okuyucuyla ilk kez tanıştırmaya iddiasındaki kitaplarda özellikle belirgindir. Örneğin hedef kitlesi öğrenciler olan bu tür kitaplar *Komünist Manifesto*dan alınma

özet pasajlarla doldurulmakta ve böylece ajitasyon dozu bir hayli yüksek bu kitapçıktan aktarılan anahtar pasajların bütün bir Marksist teoriyi yeterince özetlediği izlenimi yaratılmaktadır. Daha derinlikli metinlerse, *Ekonomi Politikasının Eleştirisine Katkı*'ya yazılan birkaç sayfalık Önsöz'ü, Marx'ın çözümleme yöntemini ortaya koyan eksiksiz bir ifade olarak ele almaktadır.

Marx'ı birbiri ardınca yorumlayan kuşaklar, 1857 Önsöz'ünde yöntem üzerine özet olarak dile getirilen düşünceleri Marksist dünya görüşünün temel önermesi olarak kabul etmişlerdir. Bu yaklaşım, Marksizmin modern toplumu ve onun tarihini tüm karmaşıklığıyla anlama kaygısı taşıyanlar için yetersiz kalacak kavramsal araçlar getirdiği sonucuna kolay yoldan ulaşmayı sağladı. Gerçekten de bu ka-

rutlama yöntemi Marx'ın o hüznün verici kuramsal yetersizliklerini öylesine başarıyla gözler önüne serdi ki, yeni yazarların bunu sürekli olarak niçin yineleme gereği duyduklarını merak etmeden geçemiyor insan. Jakubowski'yi, elli yılı aşkın bir süre önce, Marksizmi bulandırma ve itibardan düşürme niyetiyle Önsöz üzerinde yazıp çizmeye girişenleri çok önceden izlemiş ve kitabının ilk sayfalarında amacının bu yaklaşımın karşısında durmak olduğunu bildirmiş biri olarak görmek çarpıcıdır: "Marx'ın sorunsalını kavrayışımızı hiçbir şey, hem Marksistlerin hem de Marx'ı eleştirenlerin *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nın Önsöz'ünden bir paragraf alıntılama alışkanlıklarından daha fazla karartmamıştır" (Jakubowski, 1990: 14).

Marx'ın çözümlenme yönteminin en kesin ifadesi olarak kabul edilen bir pasajı içeren 1857 Önsözünü okumuş olanlara Jakubowski'nin çekincesi, yazanın özgün görünme gayreti gibi gelebilir. Bu anahtar pasaj Marx'ın tarih çalışmalarında benimsediği yaklaşımın açık ve yüksek perdeden bir özetidir:

Varlıkların toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin gelişmesinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklardır (Marx, 1970: 20-21).

Marksist kuramın kimi asal kavramları –üretim ilişkileri, üretici güçler, üretim biçimi ve üst yapı- ilk kez bu pasajda birbirleriyle ilişkilendirilerek tartışılmaktadır. Toplumsal varlığın insan bilincini belirlediği önermesi gerçekten de Marx'ın tarih ve toplum kuramının kilit temasıdır. Öyleyken, Marksist yöntemi açıklama peşindeki yazarların anılan metni kullanmalarına bu itiraz neden?

Jakubowski'nin itirazı, Önsöz'den alınan birkaç cümlelerin Marx'ın tarihsel materyalizm kuramının (her yönüyle) bir özetiymiş gibi yorumlanmasıdır. Jakubowski, Önsöz'ü bu kuramsal çalışma boyunca ulaşılan bazı sonuçların ana çizgileriyle ortaya konması olarak görür. Onun eleştirdiği şey, yukarıdaki alıntının bu tür kullanımı değil, fakat bu kısa ilkel demetin tarihsel materyalizm kuramını bütünüyle veriyormuş gibi ele alınmasıdır. Marx'ın kuramının ulaştığı sonuçları kuramın kendisiyle kanştırma eğilimi günümüzde de sürmektedir. Marx üzerine yazıp çizer-

ken ortaya çıkan modern eğilim; altyapı- üstyapı, üretim güçleri ve üretim ilişkileri gibi anahtar kavramları bir yana koymak ve onları, içinden çıktıkları çözümlemenin bütünlüğünü hesaba almaksızın tartışmaktır. Son zamanlarda akademik Marksizmde görülen ihtilaflardan bir çoğu bu kavramların nasıl tanımlanacağı konusunda yaşanan anlaşmazlıklardan kaynaklanmıştır. 'Altyapı neleri içerir?', 'Altyapı üstyapıyı nasıl belirler?', 'Üretim ilişkileri üretici güçleri nasıl etkiler?' gibisinden soruların hepsi de, bu kavramları birbirine bağlayan sabit bir mantıksal bağ olduğunu ve kurama düşen görevin de eleştiri olduğunu varsayar.

Jakubowski'nin de belirttiği gibi, Marksizmin düşmanlarının yanı sıra dostları da Marx'ın kuramsal yaklaşımını açıklamaya soyunurken benzer bir yol tutarlar. Önsöz'ü tarihsel materyalizmin bütünü gibi ele alan Marksizmin düşmanları, belli koşullar gerektiren bu kavramsal çerçeveyi ağır bir ampirik olgu bombardımanına tabi tutma yoluna başvururlar. Belli bir olgu kavrama ters düştüğünde de Marx'ın kuramı çürütülmüş olur. "İslam fundamentalizmi gibi bir ideoloji ya da çocuk sömürüsü gibi bir olay kapitalist toplumun ekonomik temeli tarafından nasıl belirlenmektedir?", "Eğer kapitalist ilişkiler üretici güçlerin önünde bir engelse son elli yılda teknolojinin gelişmesini ve dünya ekonomisinin genişlemesini nasıl açıklayabiliriz?", "Eğer politikayı belirleyen ekonomiyse, farklı kapitalist ülkelerde neden birbirinden çok farklı yönetim biçimleri var?" – bu tür argümanlar Önsöz'den alınan yukarıdaki parçanın şişirdiği kof Marksizmi bozguna uğratmak amacıyla döşenen mayınlardır.

Marksist kuramın Önsöz'deki formülasyonlara indirgenmesi, Marksizme olumlu gözle bakanları son yıllarda bitmez tükenmez bir 'altyapı-üstyapı' tartışmasına boğdu. Bu tartışmanın önde gelenlerinin tamamı tarafından paylaşılan tanımsal yaklaşımın yanılışı, bu kavramlar arasında durağan bir ilişki olduğunun varsayılmasıdır. Tartışmadaki tüm taraflar Marksist kuramın, yazarın peşinen verdiği hükme göre uygulanabilir ya da çürütülebilir bir model olarak ele alınabileceği öncülünü kabul etmektedir. Tartışmanın seyrinde, Marx'ın modern kapitalist topluma dair çözümlemesini geliştirmesiyle ilgili anahtar kavramların kökeninde ne yattığı sorusu gözden ırak tutulmaktadır. Ancak, Önsöz'de dile getirilen sonuçlar gökten zembille inmemiştir. Örneğin "insanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen toplumsal varlıklarıdır" önermesi, Hegel'in hukuk felsefesinin, çağdaş toplumda meşru süreçlerin uğradığı rol bağlamında eleştirel olarak yeniden incelenmesinin bir sonucudur.

Bir eleştirmen, işin doğası gereği, özgül bir düşünceyi, onun kendine özgü toplumsal ve tarihsel bağlamını göz önünde tutarak irdeler. Ne ki, ulaştığı sonuçlar tarihsel materyalizme ilişkin yöntemlerin sağlayabile-

ceği içgörülerini hiçbir biçimde boşa çıkarmaz. Marx'ın Hegel eleştirisinin amacı, temel ekonomik ilişkilerden ideolojik ve meşru nosyonlar türetmekti. Ancak bu yaklaşım, söz konusu ideolojik ve meşru nosyonların modern toplumda nasıl bir evrim geçirdiğini açıklayamadığı için, hikayeyi yalnızca bir yanıyla sergilemekteydi. Marx'ın temel yapıtı *Kapital*'de çözmeye çalıştığı sorun buydu, kitabın alt başlığı özellikle önemlidir: *Ekonomi Politikin Eleştirisi*. Önsöz'ü doğurmuş olan eleştiri hesaba katılmazsa, altyapı-üstyapı gibi terimler, pek de değeri olmayan kavramlar, içi boş sözcükler haline gelirler. Bu kavramlar kökenlerinden soyutlandıklarında kendilerine herhangi bir anlam atfedilebilir ve yazanın zihnindeki şeylere göre yeniden tanımlanabilirler. Jakubowski'nin kitabı, başlangıcından bu yana Marksizmi soyut bir şemaya indirgeyenlere meydan okuyarak Marksist kurama katkısını ortaya koyuyor.

Marksizmi bir modele ya da bir dizi tanıma dönüştürme tasarımı tarihsel materyalizmin ruhuna taban tabana zıttır. Marx'ın kuramı başından beri, olguları tanımlayıp sınıflandırarak dünyayı anlamaya kalkışan burjuva toplum biliminin statik yaklaşımının eleştirisi yoluyla gelişme göstermiştir. Marksizme göre toplum sürekli bir akışkanlık halindedir; belli olgular ancak toplumdaki diğer olgularla ilişki ve etkileşimleriyle birlikte düşünüldüğünde anlaşılabilir. Şurası önemli ki, Marx, meta, kapital ya da kapitalist gibi anahtar kavramları tanımlamaya hiçbir zaman girişmemiştir. Başkaları kapitalisti zengin bir kişi ya da iş dünyasında, imalatıda ya da ticaretle belli bir maharet gösteren birey diye tanımlama gayreti gösterebilir. Fakat Marx'a göre bir birey ancak işçileri sömürmeye dayanan bir ilişki kurarak kapitalist olur. Ancak bu ilişki sayesinde servetin sermayeye dönüşmesi mümkün olabilir. Marx, toplumsal olguyu tanımlama kaygısı taşımaz, onun ilgilendiği şey olguların var olmasını sağlayan koşulları saptamaktır. Ücretli emek-sermaye ilişkisinde sağlanan ön koşulun yokluğunda, zengin birisi zengin kalabilir ama bir kapitalist olamayacaktır.

Toplumsal bir olguyu tanımlamak, o olguyu, içinde geliştiği toplumsal ilişkilerin ve tarihin dışına çıkarmak anlamına gelir. Dolayısıyla söz konusu olgu, diğer olgularla olan ilişkileri içerisine ya da geniş bir bütünsel yapının içerisine yerleştirilemez artık. Ne ki bir olguyu kavramak ancak onun ait olduğu bütünlük içerisinde taşıdığı rolü anlamakla mümkündür. Bütünlük kavramı Marksist kuramın asal kavramlarından biridir; bir nesneyi anlamak durumundaysak onu diğer nesnelere olan tüm ilişki, bağlantı ve dolayısıyla inceleme zorunluluğu duymamız gerekir. Burjuva toplum biliminin karakteristik özelliği olan statik tanımsal yaklaşım, dinamik bir toplumu çözümlemede işte bu yüzden çok yetersiz kalır. Grossman'ın da işaret ettiği gibi, toplumsal olgular " 'durağan' ya da 'ölümsüz' öğelere ya da niteliğe sahip değildir, tersine sürekli bir

değişime tabidir. Tanımlama, verili herhangi bir zaman ya da dönemde bir teorinin yüzeysel niteliklerini sabitler ve böylelikle bu nitelikleri daimi ve değişmez kılar" (Grossman, ? : 517). Marx'ın yöntemi ise, etkileşimi, toplumsal süreci ve toplumsal hareketi vurgulayan dinamik bir yaklaşım getirir. Marksist kavramlar tarih boyunca gelişme gösterir: Marx, olguların, hareketleri ve kendi gelişim süreçleri içerisinde incelenmesi gerektiğini savunmuştur.

Burjuva toplum kuramının; olguların kendi kendisini apaçık ortaya koyan gerçekler olduğu, oluşum ve evrim tarihine bakılmadan da bu olguların anlaşılabilmesi ve sınıflandırılabilmesi düşüncesine dayandığı göz önüne alındığında, Marksist olmayan yazarların, Marksizmi, tanımlarla yorumlamaya çalışmaları şaşırıcı gelmez. Fakat Marksist gelenek içerisinde yer aldığı iddia edenlerin tanımsal yaklaşımı benimsemelerinin hiçbir gerekçesi olamaz. Kapital'i okuyan hiç kimse, bilimi katı tanımlara ve olguların sınıflandırılmasına indirgeyenleri Marx'ın nasıl horladığı konusunda en ufak bir kuşku duymaz. Marx, Kapital'de, araştırmalarına çıkış noktası olarak bildik kavramları alan yazarlarla alay eder. 'Kaba (vulger) ekonomi' gibisinden bir kuramı, "ekonomi biliminin uzun zaman önce sağlamış olduğu malzeme üzerinde durmaksızın kafa yorduğu, göze batan pek çok olguyu orada açıklamaya soyunduğu ve kendisini ukalaca bir tarzda sistematize etmekle sınırladığı"⁽¹⁾ (1974:85) için bir tarafa atar.

Marx benzer bir saldırı hattını izleyerek, Proudhon ve diğer ütopyk sosyalistlerin hemen hayata geçirilebilecek hazır model arayışlarına da karşı çıkar. Onları "tarihsel hareketin eleştirel bilgisine dayalı olarak bilim yapmak yerine 'toplumsal sorunun çözümü' adına önsel bir formül uydurma yoluyla sözde bir 'bilim' avcılığına çıkmakla" (1975:148) suçlar. Aynı minvalde Engels de, Marksist kavramları katı bir analitik çerçevede kullanarak kullanmaya kalkışanlara itiraz eder. Engels'e göre:

Bütün tarih yeni bir bakış ile araştırılmalı, farklı toplum biçimlerinin varoluş koşulları bu toplumların politikası, yurttaşlık hukuku, estetiği, felsefesi ve dini üzerinde bir fikir oluşturmaya kalkışmadan önce ayrıntılı olarak irdelenmelidir(1975:393).

Engels tarihsel materyalizmin, topluma mekanik bir şekilde dayatılabilecek bir kavramlar sistemi olmaktan ziyade, toplumsal araştırmada kullanılabilmesi için bir kılavuz olduğunun altını çizer ve uyarır: "Materyalist yöntem tarih araştırmasında kılavuzluk edecek bir ilke olarak alınmaz da, araştırmacının tarihsel olguları kendi kafasındakine uydurmak için eğip bükmede kullandığı hazır bir kalıp olarak alınırsa zıddına dönüşür" (1975).

Model oluşturma amaçlı Marksizm yorumlarının temel yöntembilimsel kusuru; kaçınılmaz bir biçimde soyut kavramlara sahip olmadıkları bir gerçeklik kazandırmalarıdır. Model oluşturma çabası içinde olanlar, toplumun gerçek hareketliliğini incelemek yerine, gerçekliği kendi kafalarındaki kavramsal çerçeveye uydurmaya çalışırlar. Analitik Marksizm diye bilinen çağdaş bir akım bu yönelimin en uç ifadesidir. Analitik Marksistler, formel mantığın tekniklerini Marksizme taşıyarak tarihsel materyalizmin toplumsal içeriğini boşaltır ve onu toplumsal olguları nicel terimlerle açıklamaya yarayacak bir şemaya dönüştürürler. Bu yaklaşımın Marx'ın getirdiği kavramların içeriğini nasıl boşalttığını bir örnekle görelim. Önde gelen analitik Marksistlerden biri şöyle yazmıştır: "Altyapı-üstyapı gibi geleneksel Marksist kategorilere uymayan bir dizi toplumsal olgu vardır. Bunlar; aile hayatı, eğitim, toplumsal hareketlilik, boş zaman etkinlikleri, fiziksel ve ruhsal sağlığın dağılımı, suç ... vb. olgulardır" (Elster, 1985:34).

Ashında, tarihsel materyalizmin kalkış noktasından bakıldığında hiçbir toplumsal olgu Marksist kategorilere uymaz. "Altyapı-üstyapı' ayrımına dayanan geleneksel Marksist model" gibi yaygın kullanım gören bir deyim Marksist kurama yabancıdır⁽²⁾ Jakubowski altyapı-üstyapı gibi soyut terimlere olan eğilime karşı çıkmıştır; çünkü bunlar sınırlı belli olmayan geniş kapsamlı kavramlardır. Jakubowski'ye göre "toplumsal yaşam öylesine güçlü bir bütünlük sergiler ki" altyapı ile üstyapı arasında tek olanaklı ayrım "temel ilişkilerin herhangi birine ışık tutmak amacı gözetilen yöntembilimsel bir ayrımdır" (1990:37). Bu yorumlama, altyapı ve üstyapıyı toplumsal gerçekliğe doğrudan karşılık gelen kategoriler olarak gören akademik Marksistlerin genel eğilimine epey aykırı düşmektedir.

Analitik Marksist G. A. Cohen'in yazdıkları, altyapı-üstyapı gibi terimleri sınırlı analitik halleriyle kavramaya yönelik çabaların başarısızlığına çok açık bir örnektir. Cohen'in zihni sürekli olarak, bu kategorilere nele-
rin uygun düşebileceğine karar vermenin zorluklarıyla meşguldür:

İnanıyorum ki, üst yapı hakkında düşünürken biz, bizim bu temel kavramımız bir üst yapı kurumuna ilişkin bir kavram olmaktan ziyade bir üstyapısal olgu ya da gerçek haline gelmelidir... Bu tür bir zihinsel hamle şöylesi soruların doğurduğu gereksiz kafa karışıklığından kaçınma arzusunca güdülenmektedir: Üniversiteler üst yapı kurumları mıdır? (Cohen, 1988:178).

Cohen'in modelinde, üniversitelerin nereye uygun düştüğü sorusu, 'üst yapısal gerçeği' neyin oluşturduğu sorusundan daha saçma değildir. Sorunun asıl özü, onun, toplumsal gerçekliğin farklı alanlarını birbirinden ayırt etme amacına yönelik olarak altyapıyla üstyapı arasında bir

ayrım gözetmesidir. Bu açıdan bakıldığında Harman'ın, "altyapıyla üst-yapı arasındaki ayrım, ani değişimlere tabi toplumsal ilişkilerle (üretici güçlerdeki değişimlerle birlikte) nispeten statik ve değişime direnç gösteren toplumsal ilişkiler arasındaki ayrımdır" şeklindeki argümanı, sorunu farklı bir biçim altında da olsa basitçe yeniden üretmektedir. Harman ve Cohen, altyapı ile üstyapı arasına nasıl bir ayrım koyacakları konusunda anlaşamıyorlar da, her ikisi de bu türden iki kutuplu kategoriler oluşturmanın dünyayı anlama çabasında çok yararlı bir tutum olduğunu kabul ederler (Harman, 1986:2).

Jakubowski'nin en önemli katkılarından birisi, Marksist kavramların mekanik yorumuna getirdiği eleştiridir. Marx'ın "düşünce ve varlık gerçekten de birbirinden ayındır, fakat bunlar aynı zamanda bir birlik içindedirler" düsturunu takip eden Jakubowski, bu iki öğeden her birinin diğer öğe ile olan ilişkisi sayesinde anlam kazandığını vurgular. Model kurma peşindeki yazarların ikici, ya/ya da'cı bakış açılarının aksine Jakubowski, özne ile nesnenin birliği konusunda ısrarcı olur; özne ile nesnenin, ayırdedici özelliklerini bile birbirleriyle olan ilişkileri içinde kazandıklarını ileri sürer. Akademik yorumcuların ve onların karşısında radikal bir tavır sergileyen eleştirmenlerin birçoğunun formel yaklaşımı, bu diyalektik bütünlüğü parçalar ve bu yüzden de toplumdaki asıl devinimi kavramakta yetersiz kalır.

Jakubowski'nin ikicilik eleştirisi, Marksizmin statik yorumlarının getirdiği sınırlamalardan uzak durma arzusundan kaynaklanır. Yazar, Marx ve Engels'in Hegel'den devraldıkları diyalektik yöntemin önemini anahtar bir pasaja şöyle vurgular:

Marx ve Engels, Hegel felsefesinin devrimci ve geliştirilmeye açık karakterinin farkına varmışlardı; çünkü bu felsefe, daha önceki felsefelerin insan düşünce ve eyleminin doğurduğu sonuçları katı kesinlemler halinde ele almasına bir son verdi. Böylece yeni bir kavram ortaya çıktı: sonu olmayan tarihsel gelişim (Jakubowski, 1990:18).

Sürekli bir değişim sürecinin yaşandığı bir toplumda hiçbir şey kesin ya da sabit değildir. Tüm toplumsal olgular değişirler ve diğer olgularla sürekli bir etkileşim içerisinde yeni anlamlar kazanırlar. Toplumsal olgular, kesin çizgilerle tanımlanmış, statik kavramlarla ifade edilebilecek bir 'öz'e sahip değildir. Toplumsal olguların 'öz'ü, ancak onların içinde var oldukları ilişkiler yaşadığı sürece söz konusudur. Marx, bu noktayı şöyle örnekler: Dört ayağı olan bir nesne bir toplumsal durumda sandalye iken, bir başka toplumsal durumda taht olur. Bu nesnenin sandalye ya da taht oluşunu belirleyen şey, ona içsel olan özü değil, içinde yer aldığı toplumsal ilişkilerdir.

Kavramlarla gerçeklik arasındaki ilişki, tarihsel bir perspektiften bakılarak anlaşıldığında, sabit tanımların pek bir değer taşımadığı ortaya çıkar. Altyapı-üstyapı arasındaki ilişki üzerine yapılan felsefi spekülasyonlardan gerçek anlamda derinlikli bir kavrayışa ulaşılamaz. Jakubowski'nin belirttiği gibi, "ideolojik ve maddi ilişkilerin iç içe olduğu bir analizi, her bir örnek olaya bakarak aynı aynı yapmak gerekir" (1990:38).

Marx'a göre, altyapının üstyapıyı nasıl belirlediği sorusu hiçbir zaman gündeme gelemez; çünkü bu soru, iki ayrı ve özerk toplumsal gerçeklik alanını ön varsayar. Tarihsel materyalizm, toplumsal gerçeklik ve toplumsal ilişkilerin birbiriyle bağlantılı olduğu noktasından yola çıkar. Altyapıyla üstyapı arasında ya da varlık ile bilinç arasında durağan ve dolaylımsız ilişkiler olduğunu reddeder, bunun yerine toplumun tarihsel gelişimini inceleyerek bu ilişkilerin dinamiğini yakalamaya çalışır.

Tarihsel Özgüllük

Analitik Marksistler altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkiyi verili bir ilişki gibi ele alırlarken, kaba materyalistler bu ilişkide altyapının önemini vurgular ve ideolojik ve politik olguların 'ekonomi' dedikleri şeye indirgerler. Bu yaklaşım, Marx'ın 'maddi yaşamın üretim biçimi toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır' biçimindeki argümanını, insan davranışını güdüleyen tek şeyin ekonomik çıkarlar olduğu önermesine indirger.

Tarihsel materyalizm açısından bakıldığında insan bilinci, maddi yaşamın basit bir yansımasından ibaret değildir. Gerçekte bu tür bir mekanik yorumun Marksizmden çok burjuva sosyolojisiyle ortak noktaları vardır. Marksizme göre insan öznesi, dünyanın dışında durarak edilgen bir biçimde onun etkisine maruz kalmayı beklemez; aksine toplumla dinamik bir etkileşim süreci içinde varolur. Jakubowski'nin belirttiği gibi "bilinç, artık daha fazla varlığı dışında kalmaz ve daha fazla nesnesinden ayrı tutulamaz. Bu, oluş halindeki tarihsel gerçekliğin harekete geçiren ve geçirmeye devam eden parçasıdır" (1990:60). Bilinç, gerçekliğin bir parçasıdır ve gerçekliğin değişmesiyle o da değişir. Lenin aynı noktayı şöyle vurgular: "Bilinç nesnel dünyayı yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda onu yaratır da" (1972:212). Bilincin dönüştürücü potansiyeli tarihin yapımında önemli bir öğedir.

Olguların tarihsel olarak göreceli olduğunun bir kez farkına varıldığında, tüm bir model oluşturma amaçlı Marksizm tasarımı üzerinde soru işaretleri belirir hemen. Çünkü tarih, bir dizi değişmez olguya ya da evrelerin doğrusal bir çizgi üzerinde belli bir hedefe doğru birbirini izlemesine indirgenemez; kendisi eksiksiz olan bir kuram, sürekli hareket ha-

lindeki toplumsal gelişmeyi çözümlenmede pek yarar sağlamaz. Bundan dolayı, Marksist kuramın ucunun açık olması ve Marksist kavramların da değişimlere uyarlanmaya hazır olması gerekir. Troçki'nin yerinde gözlemiyle, kavram "kapalı bir daire değil bir ucu geçmişe diğer ucu geleceğe uzanan bir ilmdir" (1986:78).

Kuramın, sona ermiş bir tarihi incelemek için olayın arkasından geldiği görüşü, 1930'lu yıllardan başlayarak Stalinist hareket içinde yaygınlık kazanan kaba materyalist Marksizm karikatürünün ayırt edici bir özelliğidir. Ancak Stalinizmin şu son yirmi-otuz yıl içerisinde etkisini iyiden iyiye yitirmesiyle birlikte, geleneksel kaba materyalizm ve onun biricik belirleyici olarak ekonomiyi gören tek taraflı yaklaşımı, yerini, aynı ölçüde tek taraflı bir idealist bakışa bıraktı. Günümüz akademik Marksistlerine göre ekonomik yaşam hiçbir şeyi belirlemez, ideoloji ve politika her şeydir artık: Bu ise materyalist şemanın tersine çevrilmiş bir versiyonudur. Zihinleri oldukça farklı şeylerle meşgul olmasına karşın, Marksizmin toplumu incelemek için çok elverişli, eksiksiz bir çerçeve sağladığı düşüncesinin her iki okulda da kabul görmesi, ironik bir durumdur.

Akademik Marksizm dünyasında itibarlı hale gelmeye başlayan idealist bakışla birlikte Marx'ı ideoloji, politika, kültür ve sanat meselelerine yeterince eğilmemiş kaba bir ekonomik indirgemeci olarak görüp eleştirmek moda olmuştur. Bu eleştiriler, üstyapısal olguların maddi gerçeklikten az veya çok özerk bir halde var olduğunu ve bunların (herhangi bir şekilde) özgül üretim ilişkileri tarafından belirlendiğini ileri sürmenin konuyu basite indirgemek olduğu öncüllerine dayanır. İdealist okulun çoğu yazarın kaba materyalizme şiddetle düşman olsalar da, konu tarih çalışmalarını olunca kaba materyalizmle bir çok ortak noktada buluşmaktadır. İdealist yazarlar üstyapıyı altyapıdan 'özgürleştirerek', üstyapıyı tarihsel değişim alanının dışında düşünme eğilimindedirler.

Marx'ın idealist eleştirmenleri, varlık ile bilinç arasındaki ilişkinin özünü oluşturan diyalektik değişim ve dönüşümü reddederler. Onun yerine, tarihin dışında kalan ve değişen toplumsal gerçekliğin etkisinden bağımsız olan bir dizi ölümsüz ve değişmez gücün var olduğunu savunurlar. Bu idealist görüşün önde gelen temsilcileri son yıllarda, farklı ideolojiler ile bireysel kimliklerin kendine özgü içsel bir dinamiğe sahip olduğu yolunda neredeyse metafizik bir kanıya kapılmaya başlamışlardır. Böylelikle de cinsiyet ayrımcılığı ve ırkçılık gibi ön yargılar insanın değişmeyen psikiş özellikleri olarak açıklanmaktadır. Bu aşırı idealist bakışın en tutarlı savunucusu Fransız filozof Louis Althusser'dir; o, ideolojinin özgül toplumsal koşullardan bağımsız olarak var olduğu iddiasındadır ve buradan kalkarak "ideolojinin tarihinin olmadığını" ilan eder. Althusser, tarihsel bakımdan özgül bir ideoloji çözümlenmesi geliştirmek yerine, "genel bir ideoloji kuramı" önerir (1977:150-152).

Althusser'in yaklaşımı, Marksizmi parçalara ayırmak ve daha sonra da bu yapılmış, statik kavramları katı bir yapı oluşturacak şekilde bir araya getirerek kendi sistemini inşa etmektir (ne ki, bu yapının modern toplumun dinamiğini yansıtmaya kapasitesi hiç yoktur). Çok ciddi kusurları olmasına karşın Althusser'in kuramı, değişik biçimler altında da olsa, günümüz batı dünyasının akademik Marksizmine en çok nüfuz eden kuramdır. Bundan dolayıdır ki Cohen, kişisel olarak Althusser'e karşı hasmane bir tutum sergilemesine rağmen, onun ideoloji kuramının yerine genel bir insan ihtiyaçları kuramı koyar:

Marksist düşüncenin görmeye yanaşmadığı (insana özgü) bir ihtiyacın var olduğunu savunuyorum. Bu, benim ne yapabileceğimi değil, kim olduğumu söyleyebilmemi sağlayacak bir ihtiyaçtır; milliyet, ırk, din ya da başka herhangi bir ortak paydaya dayanarak diğer insanlarla (aynı kültürü paylaşarak) özdeşleşmemi sağlayan tarihsel bir tatmin duygusudur (Cohen, 1988:140).

Cohen'in, insanın kendine kimlik edinme ihtiyacının sonsuza dek sürecek bir beşeri ihtiyaç olduğu ve bunun kendine özgü şartlarıyla incelenmesi gerektiği yolundaki saptaması, Marksist tarih anlayışına taban tabana zıttır. Marksist açıdan bakıldığında, kimlik ihtiyacı başka herhangi bir toplumsal olgu gibi kendi kendini belirttik kılan bir olgu değildir. Bireysel kimlik sorunu ancak belli tarihsel koşullarda kendisini gösterir. Sözgelimi açıkça tanımlanmış toplumsal bir hiyerarşiye sahip olan feodal toplumda bireyin yeri doğumla belirlenmiştir. Bir toprak beyinin ya da onun serflerin, zihinlerini "ben kimim?" gibi sorularla meşgul etmeleri olası değildir. Ancak kapitalizmin gelişmesi, yani katı düzenlemelere sahip feodal toplumların çözülmesi ve atomize olmuş bireylerin yalnızca pazar sayesinde bir araya gelebildiği bir toplumsal yapının belirmesiyle birlikte bireysel kimlik sorunu su yüzüne çıkabilmiştir.

Cohen'in, insanın kimlik edinme ihtiyacının evrensel bir ihtiyaç olduğu yolundaki iddiasına karşılık diyalektik materyalizm kimlik sorununu tarihsel açıdan özgül bir toplumsal olgu olarak kabul eder. Modern toplumla birlikte bireyin de ortaya çıktığı görülse bile kimlik sorunu bireysel ihtiyaç düzeyine indirgenemez. Kimlik, toplum sayesinde inşa edilen bir şeydir ve bireyler belli kolektiviteler içerisinde bir özdeşlik kazanırlar -İngiliz ya da İskoç, siyah ya da beyaz, kadın ya da erkek, Katolik ya da Protestan, *Labour* ya da *Tory*, militan ya da grev kırıcı gibi. Bu özdeşliklerin görece keskinliği ve toplumsal önemi, çeşitli toplumsal ve tarihsel etmenlere bağlı olarak sürekli bir akışkanlık gösterir.

Kimlik sorunu ya da başka herhangi bir toplumsal olgu, tarihsel gelişme sürecinden ayrı tutularak anlaşılabilir. Marx, altyapı ile üstyapı arasındaki ya da herhangi iki kategori arasındaki ilişkinin koşullarını genel

olarak tayin etmeye çalışmaktan ziyade, belli bir toplumsal ilişkiyi kendi özgüllüğü ve bütün biçimleriyle inceleme peşindedir. Örneğin, sanat üzerine olan şu sözlerine bir bakalım:

Maddi üretim ile manevi üretim arasındaki bağlantıyı incelemek için, her şeyden önce, maddi üretimin kendisini, genel bir kategori olarak değil, belirli bir tarihsel biçim içerisinde kavramak gerekmektedir... Maddi üretim bizzat kendi özgül tarihsel biçimiyle kavranmazsa, ona tekabül eden manevi üretimde neyin özgül olduğunu ve bu ikisinin karşılıklı olarak birbirini nasıl etkilediğini anlamak imkansız hale gelir (Marx, 1968:285).

Marx'a göre hem maddi üretim biçimlerini, hem de sanatsal yaratıları kendi tarihsel bağlamları içinde incelemek gerekmektedir. Bu ikisi arasındaki ilişki, "her ikisinin birbiri üzerinde karşılıklı etkide bulunduğu"nu ileri sürerek kolay yoldan açıklığa kavuşturulamaz.

Marx, özgül bir sanat biçimini ve onun içinden çıkıp geldiği maddi koşulları birlikte inceleme gereğinin altını çizer. Ne ki özgül bir sanat biçiminin, salt içinde yeşerdiği toplumun üretim alanı incelenerek açıklanabileceğini öne sürmez. Ancak sanatın, egemen üretim ilişkilerinden bağımsız olarak, bütünüyle kendi koşulları göz önüne alınarak anlaşılabilirliğini de savunmaz. Belli bir tarihsel dönemde üretilmiş sanat yapıtlarının değeri bir başka çağda anlaşılabilir. Fakat belli bir yapıtın nasıl yaratıldığını anlamak için, bu sanat yapıtının üretildiği toplumun üretim ilişkilerini incelemek şarttır. Klasik Yunan tiyatrosu, modern toplumun seyretmekten hoşlanabileceği ama üretemeyeceği bir tiyatrodur. Klasik tragediyaların 20. yüzyılın sonlarında insanları hala niçin etkilediğini anlamak için, hem klasik Yunan tiyatrosunun özgül biçimlerini hem de modern toplumun özgül maddi koşullarını bir arada irdelenmek gerekmektedir. Bir Yunan oyununun kökeninde neler yattığının ortaya çıkarılmasıyla, bu oyunun çağdaş dünyadaki etkisinin araştırılması aynı çözümleme aracılığıyla başarılacak bir iş değildir.

Marx, genel olarak sanatın gelişimine dair bir kuram oluşturma derdinde değildir. Onun ilgisi, belirli toplum biçimlerinde sanat ile maddi üretim koşulları arasındaki özgül ilişkilerin nasıl değiştiğini bulmaya yöneliktir. Bu çözümleme çerçevesinde geliştirdiği kavramlarını, toplumsal gelişme süreci içerisinde sürekli olarak sınamış ve elden geçirmiştir. İşte bu nedenle Marx'ın analitik kavramları, bugünün model kurma peşindeki akademik yazarlarının talep ettiği kesinlikten yoksundur.

Değişmez, kesin olarak belirlenmiş kavramlar arayışı içinde olan akademik Marksistlerin, Marx'ın tarihsel materyalizminin belli kalıplara sokulamayan niteliği karşısında epey bir rahatsızlık duymaları kaçınıl-

mazdır. Callinicos'un, analitik Marksizmin kurucularıyla tarihsel materyalizmi uzlaştırma girişimi, kendi biçimci yaklaşımının bir sonucudur:

Tarihsel materyalizmin temel kavramı, ne olursa olsun üretim biçimidir. Üretim biçiminin niteliğini belirlemek demek, o üretim biçiminin içerdiği üretim ilişkileriyle üretici güçlerin oluşturduğu özgül kombinasyonunun bir dökümünü vermek demektir. Son yıllarda bu kavramlar üzerinde epey bir tartışma söz konusudur; bu tartışma, Althusser ile Cohen'in, Marx'ta sürekli evrilen ve çoğun ekonomik anlamda kullanılanı ayrı olarak, tutarlı bir tarihsel materyalizm kuramı oluşturma çabalarının bir sonucudur (Callinicos, 1989:43).

Callinicos'un Marksizmi "tutarlı bir kurama" dönüştürme kaygısı, evrilen kavramların formel hale getirilmesiyle zihinlerin bulanmasına yol açmıştır. Tarihsel materyalizme temel olan şey, üretim biçimi gibi belli bir özel kavram değil, tarihsel özgüllük ilkesidir. Marx'ın tarihsiciliğini bu denli seçkin kılan şey, toplumsal biçimlerin tarihsel bakımdan görece karakterinin ve dolayısıyla toplumsal ilişkilerin kaçınılmaz bir şekilde geçici olan niteliğinin farkında olmasıdır.

Marx'ın üretim ilişkileri ve üretici güçler gibi kavramları, "evrilip duran ve çoğun tutarsız bir tarzda kullanıldığını" belirtirken Callinicos'un kötülediği şey, kuramsal bir yetersizlik değil, tarihsel materyalist yöntemin karakteristik bir özelliğidir. Günümüz akademik Marksistlerinin tersine Marx, "üretim ilişkileri ile üretici güçlerin özgül kombinasyonunun" bir dökümünü vermek konusunda kesinlikten çok uzaktır. Marx, "akıldan hiç çıkarılmaması gereken" çok açık bir uyanda bulunur: "Üretici güçler (üretim araçları) ve üretim ilişkileri kavramlarının diyalektiği", "sınırlarının ne olduğunun belirlenmesi gereken bir diyalektiktir" (1973:109). Marx'ın kavramlar arasında kesin sınırlar koyma konusunda kendine duyduğu "güven eksikliği", bir Cohen ya da bir Callinicos'un skolastik katılığıyla üstesinden gelinebilecek kuramsal bir ürkekliliğin sonucu değildir.

Marx, kavramları dar sınırlar içerisine hapsetmekle değil, belirli toplum biçimleriyle üretim ilişkileri arasındaki özgül ilişkileri bulmakla ilgilidir. Yukarıdaki sözlerin ışığında bir hukuk ideolojisi düşüncesine ulaşır: "Burada tartışılması gerçekten güç olan nokta, üretim ilişkilerinin hukuk ilişkileri olarak eşitsiz bir biçimde nasıl gelişme gösterdiği" (Marx, 1973:109). Marx, kavramlar üzerinde değil, bunların birbirleriyle olan ilişkileri üzerinde yoğunlaşmıştır: Biçim ile öz, özne ile nesne, altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkileri tarihsel gelişimleri içinde ele almıştır. Jakubowski'nin kitabının en büyük meziyetlerinden biri, Marx'ın bu yaklaşımını titizlikle yeniden inşa etmesidir. Kendisinin de altını çizdiği gibi "bi-

linç ile varlık arasındaki ilişki, varlık dinamik bir süreç olarak algılanırsa anlaşılabilir ancak" (Marx, 1990:60).

Marx'ın en önemli kuramsal başarısı, toplumsal olguların tarihsel bakımdan özgül karakterini açıklamak olmuştur. Onun bilimsel sorgulamalarının amacı, farklı toplumsal belirlenimlerin özgül koşullar içerisinde birbirlerini nasıl etkilediklerini göstermektir. Marx'ın kullandığı kavramlar arasında kesin sınırlar olmayışı, onun özgün bir kuram oluşturma gayretkeşliğinin değil, toplumsal gerçekliğin sürekli değişkenlik gösteren doğasının bir sonucudur. Ancak toplumun tarihsel hareketini kendisine hedef alan bir kuram, bu tür kavramsal sınırları doğru bir şekilde saptayabilir ve ancak ondan sonra araştırma kapsamındaki özel konunun çözümlenmesine girişilebilir. Tarihsel materyalizm bu yolla kuramsal düşünmenin ufku genişletir, sorgulama bilincini yeşerterek geleneksel aklın donmuş kalıplarına meydan okur.

Kuram ve Pratik

Altyapı ve üstyapı gibi kavramların mekanik bir yaklaşımla karşıt kutuplara yerleştirilmesi ve model-kurma kültürü, akademik Marksizme özgü düşünsel yaklaşımın mantıksal sonuçlarıdır. Bu okul açısından en keskin karşıtlık, kuram ile gerçeklik arasındaki karşıtlıktır. Akademik Marksizm'e göre, kuram açıklar, fakat beşeri ilişkilerin özüne dokunmaz. Toplumun etkin müdahalede bulunma gibi bir deneyimi bulunmayan akademik kuram, arkadan gelerek olup bitenin bilgisini verir sadece.

Marksizm'e göre tarih, beşeri tarihtir; insan öznesinin nesnel güçlerle etkileşimi içinde yaratılır. Marksistlerin, tarihin sürgit hareketini tanımlama, tarihsel değişimin otomatik olarak gerçekleştiğine inandıkları anlamına gelmez. Belli bir toplumun değişim için yeterince olgunlaştığı bir zamanda bile, bu potansiyelin hayata geçirilebilmesi için nesnel faktörün aktif müdahalesi şart olmaktadır. İşte bu nedenle Marx, özne ile nesne arasındaki ilişkiyi ele alırken sürekli olarak kuram ile pratiğin birliğini vurgulamıştır. Tarih, sınıf savaşımının tarihidir; kapitalizmde değişimi gerçekleştirecek özne, işçi sınıfıdır. Öznenin tarih yapımına katılımı raslantısal/keyfi bir mesele değil, nesnel etmenlerin zorlamasının bir sonucudur.

Marx'ın sık sık alıntılanan "insanlar kendi tarihlerini yaparlar, fakat kendi istedikleri biçimde değil: insanlar kendi tarihlerini kendileri tarafından seçilen koşullar içinde değil, hazır buldukları, verili, geçmişten aktarılan koşullar içinde yaparlar" şeklindeki sözü, özne ile nesne arasındaki ilişkiyi aydınlatmamıza yardımcı olur. Şu anki tartışmanın amacı açısından baktığımızda, bu ilişkideki aktif tarafı vurgulamak gerekli ol-

maktadır: İnsanların "kendi tarihlerini kendilerinin yaptıkları" gerçeğini... Bilinçli düşüncenin gelişimi -ki kısmen, toplumdaki devrimin kuramsal bir çözümlenmeye tabi tutulmasının sonucudur- tarihsel değişim için bir diğer nesnel önkoşuldur.

Hem burjuva felsefesi hem de model-kurmacı felsefeler tek taraflı bir tutumla insanı ve insan eylemini toplumsal güçlerin bir ürünü olarak alır. Kuşkusuz Marx da bilinç ve davranış biçimlerinin toplumsal olarak belirlendiğinin farkındadır. Ne ki bu; Marksist görüşün ayırt edici bir özelliği değildir asla. Montesquieu'dan Feuerbach'a değin tüm materyalist filozoflar, insanların doğal ve toplumsal çevrenin ürünü olduklarının farkındaydılar. Marx ise, insanları basitçe içinde buldukları koşulların ürünü olarak gören Aydınlanmacı görüşün çok ötesine gider ve insanlığın ayırt edici özelliğinin, doğal ve toplumsal dünyaya müdahale etme yoluyla kendisini dönüştürme kapasitesi taşıması olduğunu savunur. Marksizme göre insan bilinci, dünyadaki beşeri faaliyet sayesinde gelişir; bilinç, "toplumsal gerçekliği değiştirmede rol alan bir faktördür" (Jakubowski, 1990:61).

Marx'ın şu ünlü sözü, onun kuram ile pratik arasındaki ilişkiye diyalektik yaklaşımını özetler: "Bugüne kadar filozoflar yalnızca dünyayı çeşitli biçimlerde yorumladılar; oysa ki asıl sorun, onu değiştirmektir." Onun filozoflara yönelttiği polemikçi saldırının hedefi, modern toplumda hala egemenliğini sürdüren spekülatif kuramdır. Marx, asla eylemi düşünceyle dengeleme çabasına girmez. Fakat eylemi düşünceye özümseten bir yaklaşım geliştirir, zira düşünce eyleme yöneliktir. Marx, toplumu sırf spekülasyonla anlamamanın olanaksız olduğu düşüncesindedir; yalnızca dünyaya aktif bir şekilde müdahale edilmesi gerçekliğin bilinçle kavranmasını sağlayabilir. Marksist kuram, düşünsel birikimini Marksist metinlerle oluşturmuş insanların kafasında keyfi bir biçimde değil, tarihin ortaya attığı problemlerle bağlantılı olarak gelişebilir. İnsan düşüncesi ile toplumsal gerçekliğin yüzleşmesinden doğan bilinç, potansiyel olarak, bu gerçekliğin dönüştürülmesinde bir öge olabilir. Marksist kuram, eylemi bilinçle donatmanın bir aracıdır; bu bilinç de sonrasında tarihi yapmaya muktedir olan öznel faktörün gelişimine katkıda bulunabilir.

Marksist perspektiften bakıldığında, "kuramınızı pratiğe geçirin" şeklindeki şu bildik radikal öneri pek anlamlı değildir. Bu yaklaşım, önceden bütün ayrıntılarıyla tamamlanmış ve yalnızca uygulanmayı gereksinen bir kuramı varsayar. Marx, büyük ölçüde Hegel'e dayanarak, tarihsel gelişim sürecinin sürekliliğini vurgular; bu süreçte düşünce ve eylem mekanik olarak birbirinden ayrı öğeler değil, karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı öğelerdir. Ne ki Marx, Hegel'in düşünce ve eylem birliğini idealist bir tarzda ortaya koymasını ve tarihin, filozofların bilinci demek olan düşüncede gerçekleştiği yolundaki görüşünü eleştirir:

Hegel'de tarihin *Mutlak Tin*'i, kendi malzemesini *Kütle*'de, uygun ifadesini ise *felsefede* bulur. Fakat filozof, tarihi yapan *Mutlak Tin* aracılığıyla, hareket sona erdikten sonra geriye dönerek özbilincine erişen biricik organdır. Filozofun tarihteki rolü bu geçmişe dönük bilince indirgenir, çünkü asıl uğrak *Mutlak Tin* tarafından bilinçsiz olarak meydana getirilmiştir. Böylelikle de filozof festival bittikten sonra (*post-festum*) sahnede görünür (Marx ve Engels, 1975: 85-86).

Hegel'in düşüncesinde bilinç geriye bakarak gelişme gösterirken, Marx'a göre insan artık derin düşüncelere ve spekülasyona dalan biri değil, toplumsal dönüşümde yararlı işlevleri olan bir öznedir. Bilgi verili birşey değil fakat pratik aracılığıyla içselleştirilen bir şeydir.

Marksizmin pasif akademik yorumlarının yıldızının parladığı bir zamanda, Jakubowski'nin kuram ile pratik arasındaki ilişkiyi ele alış tarzı olağanüstü derecede aydınlatıcıdır. Jakubowski şöyle yazar: "Gerçekliği bilen insan artık Hegel'in 'filozofu' gibi tarihin dışında kalmaz, fakat bizzatı kendisi toplumsal ilişkileri dönüştüren bir faktör olur. Kuram artık yalnızca 'festival sonrasında' (*post-festum*) varlık göstermez, fakat devrimci süreçte bir kaldıraç olur" (1990: 61). Jakubowski, eylemin, anlığın, yeni problemleri kuramlaştırma ve formüle etme çabalarının hiç durmayan toplumsal değişme sürecinin öğeleri olduğunu ve bu öğelerin birbirinden ve tarihin bütünsel hareketinden ayrı tutularak anlaşılamayacağını savunur. Kapitalist toplumda kuramın pratikten ayrılmasının üstesinden işçi sınıfının bilinçli savaşımları sayesinde gelir. Marx'ın 1844'te yazdığı gibi: "kuram, kitleleri kucaklar kucaklamaz maddi bir güç haline gelir." Marksist kuramın gücü argümanlarının parlaklığından değil, bilinçten yoksun güçleri toplumsal değişme yolunda bilinçli kılla kapasitesinden kaynaklanır.

Jakubowski'nin, Marksizmin devrimci dinamiklerini yeniden kurma projesi, kuramı tarih içerisine yerleştirmedeki ısrarıyla başlar. Model kurma gayretindeki yazarların Marksist kavramları mekanik olarak birbirinden ayırmaları, onların toplumdan uzak olmalarının doğrudan bir sonucudur. Marksizmin toplumla etkileşimi bir kez ortadan kaldırıldı mı, Marksizm, Marksizm olmaktan çıkar ve şemalar, modeller ve biçimsel tanımlar peşindeki profesörlerin oyuncağı haline gelir. Bu tür akademik Marksistler diyalektiği küçümserler, çünkü kuramlarını pratikte sınamaktan çok, onu olgularla karşılaştırarak doğrulama arayışındadırlar. Jakubowski, kuram ile pratik arasındaki ilişkiye dair pek çok kritik sorunun üzerinde titizlikle durmuştur; fakat onun doğrudan dillendirmediği bir soruna değinmekte yarar var. Gördüğümüz gibi Marksist kuram, bilinçle donattığı sınıfın savaşımları aracılığıyla gelişir ve bu yolla işçi sınıfının savaşımları, kuramın yeterliliğini sınavacak araçları sağlar. Doğa bi-

limcileri açısından laboratuvarlarda yapılan deneyler ne ise, sınıf savaşımına yapılacak müdahale de Marksistler için odur. Ne var ki tarih her dönemde Marksist deney için aynı alanı sunmaz. Bir mücadele döneminin ardından görece durağan ve hatta tutucu bir dönem gelebilir. Bu nedenle Marksizm, kaçınılmaz bir biçimde, işçi sınıfı mücadelesinin inişli çıkışlı karakterine bağlı olarak eşitsiz bir gelişme gösterir. Bu, Marksist kuramın ve sınıf bilincinin gelişimine tarihsel açıdan görelî bir nitelik verir. Toplumsal eylemin sınırlarının dönemden döneme değişmesi, bilincin gelişmesinin önünde bir engel işlevi görür.

Jakubowski'nin kitabı birçok bakımdan, kuramın hayata geçirilmesini güçleştiren sınırların özellikle daraltılmış olduğu bir dönemin ürünüdür. Kitabın yazıldığı tarihte -1936- işçi sınıfı Avrupa'nın her yerinde faşizm önünde geriye çekilmiş durumdaydı; kitap, proletaryanın yenilgisine tanık olmuş bir çağın ürünüydü. Jakubowski'nin, yirminci yüzyılın en karanlık günlerinde Marksist kuramın özgürleşmeci itkisini dillendirirken bu derece ileri bir noktada olabilmesi olağanüstü bir başarıdır. Bununla beraber, Jakubowski 1930'lu yıllarda, doğru sorular sormanın ötesine geçemezdi; o dönemde yeni çözümler getirmeye çalışanlar hiç de hoş karşılanmıyordu.

Jakubowski'nin Lenin'e karşı eleştirel tavrı, Rus devriminin 1920'lerde yaşadığı yenilgi ve yalıtılmışlık koşullarında ele alınmalıdır. Jakubowski kitabında Lenin'i, varlık ve bilinci karşı karşıya getiren yazarların karakteristik özelliği olan ikici (dualistik) bir yaklaşımı benimsemekle suçlar. Lenin'in yazdıklarının bu şekilde yorumlanması, eğer 1909 tarihinde polemikçi bir üslupla kaleme aldığı *Materyalizm ve Ampryokritisizm* adlı broşür onun tarihsel materyalizm konusundaki temel görüşleri olarak ele alınırsa, anlaşılabilir bir tutumdur. Ne ki Lenin'in bu konular üzerine daha sonra yazdıkları (*Felsefe Defterleri* adı altında toplanan bu yazılar büyük olasılıkla Jakubowski'nin elinde mevcut değildi), onun kuram ile pratiğin diyalektik birliğini olağanüstü bir açıklıkla kavradığını gösterir. Lenin, *Defterler*'de şunları yazar: "İnsan bilinci nesnel dünyayı yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda onu yaratır da", ve ekler "insan ve insanlığın pratiği, bilginin nesnellığının ölçütü, sınanışıdır" (1972:211-12). Lenin'in, materyalist diyalektiği ve yanı sıra kuram ile pratik arasındaki ilişkiyi yeniden kurması, gerçekte, Jakubowski'nin yaklaşımıyla büyük ölçüde uyum içindedir.

Burada Lenin'in itibarını savunmaya değil, kuram- pratik ilişkisinin Bolşevik gelenek içindeki derin kavranışına dikkat çekmeye çalışıyoruz. Lenin'i, 1914 ve 1916 yılları arasında Hegel'in diyalektik yöntemini yeniden gözden geçirmeye iten şeyin, 1914'te patlayan emperyalist savaşın işçi sınıfı hareketinin önüne koyduğu yeni sorunlar olduğunu herkes bilir. Bu

çalkantılı dönem Marksist kuramın bir sınamadan geçirilmesi ve dolayısıyla da geliştirilmesi açısından son derece elverişli fırsatlar sağlamıştır. Sonrasında Rusya'daki proleter devrim deneyimi, kuram ile pratik arasındaki ilişkinin daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde derinlemesine kavranması sonucunu vermiştir.

1930'ların o çetin ortamında Troçki de, Jakubowski gibi, kuram-pratik ilişkisi üzerine fikir yürütürken Bolşevik geleneğin bu konudaki zengin deneyimlerini ortaya koyar:

Marksizm kendini, bilinçten yoksun bir tarihsel sürecin bilinçli anlatımı olarak mütalaa eder... Bu süreç ancak en yüksek noktalarda, yani esaslı bir güce sahip kütellerin toplumsal yaşamın o rutin kapılarını yerle bir ettiği ve tarihsel gelişimin en derin gereksinimlerine muzaffer bir ifade kazandırdığı zamanlarda kendi ifadesini bulur. Böylesi anlarda çağın en yüksek kuramsal bilinci, kuramın en uzağında kalmış olan ezilen kütellerin o andaki eylemiyle karşıp birleşir. Bilincin, bilinç dışıyla yaratıcı bir tarzda birleşmesine biz genellikle esinlenim (ilham) diyoruz. Devrim, tarihin en şiddetli esinidir (1986:70).

Farklı zamanlarda farklı ülkelerde işçiler arasında görülen farklı bilinç düzeyleri, çeşitlilik gösteren entelektüel kapasitelerle değil, tarihin sunduğu fırsatlarla açıklanabilir ancak. Tarihsel sürece bilinç aşılama kapasitesi, işçi sınıfının ve onun savaşımının ilerlemesi sayesinde gelişir.

Peki Marksist teorinin kaçınılmaz olarak işçilerin günlük faaliyetlerinden uzak kaldığı, olağan toplumsal dönemlerde ne olur? Bu soru, 1930'ların sonunda kendi ülkesi Polonya'dan Nazi terörü nedeniyle kaçan Jakubowski'yi sürekli uğraştırmış olmalıdır. Bugün de özellikle geçerli olan bir sorudur bu. Geçtiğimiz 30 yıl boyunca ve özellikle 1980'lerde Marksizm sürekli bir ideolojik saldırıya maruz kalmıştır. Günümüzde, Doğu ve Batının entelektüel dünyası Marksizme amansız bir biçimde düşmandır. Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki başarısız Stalinist devrimci Marksizmin beyhudeliğini çürütülemez bir şekilde kanıtladığı düşünülmektedir. Geçtiğimiz 10 yılda Batıdaki işçi sınıfının sergilediği görelî edilgenlik, proletaryanın devrimci potansiyeli üzerinde ısrarla duran geleneksel Marksizmi tartışmalı hale getirmektedir. Marksizmin işçi sınıfına uzak kalışı, 1930'larda ne denli önemli bir sorunsu, bugün de o denli önemli bir sorundur. Ne yazık ki Jakubowski'nin bu soruna yaklaşımı, kitabının en hayal kırıcı bölümüdür.

Sınıf Bilinci

Jakubowski, Lenin'in örgüt kuramını şiddetle yerer. Lenin'in *Ne Yapmalı?* adlı kitabında geliştirdiği ünlü teze, yani sınıf bilincinin işçi sınıfının ver-

diği mücadelelerden kendiliğinden doğamayacağı, bu bilincin devrimci parti tarafından dışarıdan taşınması gerektiği yolundaki teze adeta meydan okur. Jakubowski, (1) Lenin'i, kuramı mücadeleden yalıtarak, kuram-pratik birliğini bozmakla suçlar; (2) Lenin'in, proletaryanın kendi başına yalnızca sendikal bir bilinç oluşturabileceği yolundaki gürüşünün yetersiz olduğunu ileri sürer; (3) Marksizmin, işçi sınıfından kaynaklanan iki ayrı bilinç biçiminin birliği olduğunu ve bu nedenle de dışarıdan taşınmasına gerek olmadığını savunur.

Jakubowski'nin tutarlı bir biçimde tartıştığı konulara daha yakından bakalım.

Lenin'in, kuramı işçi sınıfına dışarıdan taşıma hakkındaki tezine yönelik itirazların çoğu, Marksist kuramın kökeni sorununu, kuramın gelişimi sorunu ile karıştırmaktadır. Marksizmin işçi sınıfının dışında doğmuş olması, yoruma açık olmayan somut bir gerçekliktir. Ne ki, kaynağı ne olursa olsun Marksizm, yalnızca, proletaryanın verdiği mücadelelerle oluşacak sınıf bilinciyle birlikte daha ileri noktalara erişebilir.

Buradaki asıl sorun, Marksist kuramın değil, sınıf bilincinin kökeni sorunudur. Lenin, işçi sınıfının kendi başına sınıf bilinci kazanamayacağını öne sürer; işçilerin yeterli derecede dışünsel yetiye sahip olmadıklarına inandığı için değil, sadece sınıf bilincinin kendiliğinden oluşmadığına inandığı için. İster işçi, ister entelektüel, ister kapitalist: Kimse kendi başına sınıf bilincine erişemez. Herhangi bir işçinin ya da işçi sınıfının herhangi bir kesiminin sahip olduğu deneyimin sınırlı karakterinden dolayı, sınıf bilincinin gelişimi de sınırlı kalmaktadır.

Bireyler ya da gruplar kendi özel deneyimlerinden kaynaklanan bir bilinçle içinde buldukları koşullara tepki gösterirler. Lenin, sendikal bilincin, mücadele içerisindeki ücretli emekçilerin kendiliğinden gelişen tepkisi olduğunu ileri sürer; tıpkı anarşizmin öfkeli küçük burjuvazinin içgüdüsel bakış açısı olması gibi. Endüstriyel süreç içerisinde sanayi ya da hizmet sektörünün bir dalındaki işçiler belli bir işverenle ya da işveren grubuyla anlaşmazlığa düşerler. Sorguladıkları şey ücret, çalışma saati ve koşullar gibi işverenin sömürüsüne tabi olan konulardır; yoksa, sömürüye dayanan ücretli emek sistemini tümünden karşılarına almamışlardır. Ücretli emek-sermaye ilişkisi büyük patlamalara yol açabilir, fakat bizatihi bu durum komünist devrim için tez elden bir hareketin oluşmasına sebep olmaz. Böylesi şiddetli kalkışmalar işverenleri tehdit etse ve daha da ileri gidip devlet yetkililerini karşısına alsaydı bile sistemi bir bütün olarak sorgulamaz.

İşçiler patronlarına ve polise karşı şiddete varan sert tutumlar sergileyebilirler, ama yine de bir bütün olarak kapitalist sistemin işleyişini işçi sı-

nın perspektifinden bakarak sorgulamazlar. Dolayısıyla, işçiler militanca davranabilir ama dünyaya genel bakışlarıyla, sözgelimi kadınlara ve siyahlara duydukları önyargılarla, kapitalizmin payandası olabilirler hala. Toplumun diğer kesimleri üzerinde de, bilincin gelişmesine ket vuran benzer sınırlamalar vardır: Anti-semitizme tepki gösteren Museviler sorun olarak Musevi olmayanları görebilir; ırkçılığa karşı savaşan siyahlar bütün beyazları düşmanları olarak kabul edebilir ve birçok kadın da cinsiyet ayrımcılığının sorumluluğunu kolay yoldan tüm erkeklerin üzerine yıkabilirler. Böylesi tepkiler edilgenliğe göre ileri bir adım sayılabilir, ancak bunlar kapitalist toplumdaki baskının niteliğine ilişkin çok sınırlı bir farkındalığı ifade eder; kısıtlı bir kişisel deneyimden genellemeler çıkarmanın kaçınılmaz sonucudur bu.

Belirli türde bir baskıya tepki olarak gelişen bilinç tek başına, toplumun genel olarak kavranmasına yol açmaz. Gerçekte ise herhangi bir grubun kısmi bilinci pekiştiği zaman bunun bölücü sonuçları olabilmektedir. Egemen sınıf, toplumu kaskaç altında tutmak için grupsal, ırksal ve cinsel ayrımları kullanmada çok usta olduğunu kanıtlamıştır.

Sınıf bilinci, kapitalist ilişkilerin bütüncül bir eleştirisi sayesinde gelişir. Bu bilinç, bireysel ya da grupsal deneyimin sınırlarını aşarak bir bütün olarak toplumu daha geniş bir bakış açısıyla anlamayı ön gerektirir. İşçi sınıfının bu bilince erişmesi benzersiz bir durum ortaya koymaz, zira işçi sınıfının kendi kurtuluşunun önündeki koşul, toplumun bir bütün olarak aşılmasıdır. Geçmişteki diğer devrimci sınıfların tersine, işçi sınıfının koruması gereken özel ayrıcalıkları ya da grupsal çıkarları yoktur: Koruması gereken bir mülkiyeti yoktur. Varoluşunun bir gereği olarak işçi sınıfı kolektif çalışmaya zorlanmıştır, sahip olduğu konum da kolektif gücü tarafından belirlenir. İşçiler, birey olarak ya da birbirinden yalıtık kesimler olarak varlık gösterdiklerinde kapitalist sınıfın insafına kalırlar. Belli işverenlerin daha iyi ücret ve çalışma koşulları önerme yoluyla işçi sınıfının kimi kesimlerini satın almaya çalışması basitçe, sömürüyü daha iyi koşullarla gizleyip tahammül edilebilir kılmaya yönelik bir tutumdur.

İşçi sınıfını evrensel bir sınıf statüsüne yükselten ve ona tüm toplumun çıkarını temsil etme kapasitesi kazandıran şey, kendine has özel ve nesnel çıkarının olmamasıdır. İşçi sınıfı sadece sömürüyü yok etmekle değil, kapitalist toplumu yaktıktan sonra kendisini de ortadan kaldırmakla yükümlüdür. İşçi sınıfının kendi devrimci potansiyeline ilişkin daha gelişmiş bir bilinç kazanması için ekonomik taleplerin dışına çıkarak kapitalist düzeni daha geniş bir biçimde karşısına alması şarttır. Lenin, işte bundan dolayı sınıf bilincinin sendikalizmle sınırlı tutulamayacağını, fakat baskının her biçiminin reddini gerektirdiğini savunmuştur.

Kapitalizm yalnızca kolektif bir işçi sınıfı yaratmakla kalmaz, aynı zamanda onu meslek, beceri, ücret... vb. göre farklı kesimlere ve milliyet, ırk, cinsiyet, din... vb. göre farklı gruplara böler. Kapitalizm, ideolojisi ve pratiği ile her önemli toplumsal konuda kolektif bir bakış açısı yerine bireysel bakış açısını ön plana çıkararak bu bölünmeleri iyice pekiştirir. Saygıdeğer kamuoyuna göre sınıf diye bir şey yoktur; yalnızca kendilerini aile babası, çalışan anne, İngiliz yurtsever, futbol taraftarı, kilise müdavimi, hayvansever diye tanımlayan bireyler vardır. Bireycilik dalgası işçileri etkiler ve onların bağımsız bir sınıf olarak eylemde bulunma kapasitelerini dumura uğratar. Basit bir sendikalizm, bu türden geniş boyutlu ideolojik çarpıtmalara bir alternatif sunamaz. İşçi sınıfı bilinci ve politikası, ücretli emek sistemini reddetmenin yanında burjuva politik sisteminin bütününe karşı bir alternatif oluşturmayı da gerektirir.

Hiçbir birey, diğer bireylerden yalıtık yaşayarak kendi yaşam deneyimini aşamaz. Ancak örgütün, kolektif etkinliğin, müdahaleci devrimci partinin sayesinde ki bu bölük pörçük deneyimler, toplumu genel olarak kucaklayan bir bakış açısında sentezleşebilir. Devrimci parti, ancak bireysel devrimcilerin kendi kişisel deneyimlerinin daracık sınırlarını söküp atmaları için gerekli olacak ölçüde işçi sınıfının dışında durur. Grupsal deneyimin sınırları ve buna tekabül eden bilinç, Lenin'in örgüt kuramının ana itkisi olmuştur. Jakubowski'nin kuram ve pratik tartışmasını tamamlamak için örgüt sorununa daha yakından bakmak gerekmektedir. Kuram nasıl pratik kuram ve pratik nasıl bilinçli pratik haline gelebilir?

Kuram otomatik olarak pratiğe dönüşmez. Lukacs, kuramın "pratik içerisinde kendini gerçekleştirme yoluna girmeye niyetliyse" "örgütsel bir kol" geliştirmek zorunda olduğunu öne sürer (1968:299). Örgütsüz kuram olsa olsa, sonuçsuz fikirler bütünüdür. Kuram, ancak örgüt aracılığıyla sınanabileceği bir biçime bürünür. Kuram ile pratik arasındaki ilişki çoğunlukla yan-bilinçli bir ilişkidir; bu ilişkiyi bilinçli kılmak için gerekli olan şey örgüttür. Lukacs sorunu değişik bir açıdan ele alarak örgütü "kuram ile pratik arasındaki bir dolayım biçimi" olarak tanımlamıştır (1968:299). Kuram, örgüt aracılığıyla, tarih üzerinde edimde bulunma potansiyeli kazanır. Bir kez örgüt aracılığıyla ifade edildiğinde kuram, eylem aracılığıyla kendisiyle uyuşmaya zorlanır ve sınıf bilinci bir gerçeklik haline gelebilir. Parti aracılığıyla da çeşitli deneyimlerin bir sentezine ulaşılarak kapitalist toplumun bütünsel bir eleştirisi yeniden üretilir.

Sınıf bilinci kolayca ifade edilebilen bir şey olmadığı için tartışmalı bir konu olarak kalmıştır hep. Bu bilincin temeli, işçi sınıfının deneyimi ve mücadelesidir. Ancak benzer ilişkilerde olduğu üzere, sınıfsal mücadele ile sınıf bilinci arasında doğrudan ya da otomatik bir bağlantı kurulamaz. İnsanlar belli mücadele biçimlerini daha geniş bir bütünselliğin

içine yerleştirerek kısmi kavrayışların ötesine geçer ve bir bütün olarak işçi sınıfının dünya görüşünden kaynaklanan geniş boyutlu bir bilinç edinirler. Örgüt, bu kavrayışın bilinçli bir deneyime dönüşmesine yardımcı olan araç konumundadır.

Bilinç, doğrusal ve kümülatif bir tarzda değil, özgül deneyimlerle belli bir ilişki içerisinde gelişir. Toplumsal gelişmenin bir evresindeki farkındalık düzeyinin bir başka zaman ve yer için de geçerli olmasının garantisi yoktur; eğer böyle olsaydı, dünya devrimi uzun süre önce başarıya ulaşmış olurdu. Tarihteki savaşlardan çıkarılan dersler insan düşüncesinde sabit olarak kalmaz. Yenilgi dönemlerinde geçmişin dersleri ve kavranışı yaşanan anın acil sorunları tarafından bastırılır. İstikrarlı bir kapitalist yönetim altında süregiden rutin bir yaşam içerisinde, geçmişin kolektif mücadele deneyimi edilgenliğin ve tutuculuğun kullanılmaya hazır panzehiri olamaz. Yine de geçmiş mücadelelerden damıtılan deneyimler sınıf bilincinin yeniden oluşturulmasında önemli bir kaynaktır. Örneğin Rusya'da 1905'teki ilk devrim girişiminin yenilgisi, 1917'deki başarılı devrimde işçi sınıfının rolünün açıklığa kavuşturulmasını sağlamış ve böylece kurama çok önemli bir girdi sunmuştur. Örgüt, işte bu noktada önemlidir. Gericiliğin egemen olduğu dönemlerde devrimci örgüt yalıtılmışlık, tutuculuk ve sıradanlaşma baskılarından bağışık değildir. Fakat parti, kuramın ifade edildiği bir yapı olmakla, geçmiş deneyimlerin günümüzün ve geleceğin sorunlarıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmesini sağlayan bir araç konumundadır. İşçi sınıfı kendiliğinden, kendi tarihinin bilincinde olamaz, bu bilinç parti aracılığıyla canlı tutulur.

Toplumun mevcut durumu, sınıf bilinci sorununu daha fazla bulandırma-
dan açıklığa kavuşturmanın ne derecede mümkün olduğu sorusunu iyice çetrefilli kılar. Sorunun entelektüel çözümleri yoktur, söz konusu olan şey eylem olasılığıdır sadece: Bu eylem de kişisel ve keyfi bir tarzda değil, örgüt aracılığıyla kolektif bir tarzda düzenlenmelidir. Örgüt eyleme bilinçli bir doğrultu kazandırıp eylemin sonuçlarını özümseyebilir. Eylem, düşünce için gerekli olan materyali sağlar; örgüt de daha sonraki eylemlere bir biçim kazandıracak tarzda bu düşünceden yararlanır.

Bugün, sınıf bilincine ilişkin sorunlarla ciddi olarak ilgilenen herkesin Jakubowski'nin kitabını okuması gerekir. Onun, Marksizmin hümanist geleneğini yeniden inşa edişi, bugün Marksizm diye kabul edilen kasıtlı yorumların karşısında önemli bir engeldir. Gene onun, toplumsal değişimin öznesi olarak proletaryanın ancak sınıf bilincinin gelişmesi sayesinde rolünün gereğini yerine getirebileceği yolundaki tezi, Jakubowski'yi gelenek içerisinde sağlam bir yere oturtur. Tarihsel özgüllük ilkesini vurgulayışı ise, akademisyenlerin Marksist kurama giydirmeye çalıştıkları formalizmin o deli gömleğini yırtıp atmada kilit bir öneme sahiptir.

Jakubowski'nin yeniden yayımlanan bu eseri, Marksist kuramın, esas olarak kendi kavramlarına ilişkin steril spekülasyonlarla değil, çağdaş ta-rihin ortaya koyduğu sorunlarla ilgilenmesi gerektiği düşüncesini kafalarda uyandırabilirse, sınıf bilincinin gelişimine önemli bir katkı sağlamış olacaktır.

Jakubowski, F. (1990) *Ideology and Superstructure in Historical Materialism*, Londra: Pluto.
Çeviren: İbrahim Yıldız

Notlar

1 Marx, kendisini eleştiren Wagner'e, kullanım değeri ve değişim değerini 'değer kavramından' çıkarsadığı için şiddetle itiraz eder. Marx, "bunların hepsi boş laf" diye yazar, "ben, 'kavramları' temel alan bir yol izlemem.[Bu alıntının çevirisi şu kitaptan alınmıştır: Marx, K. (1993) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol, 23].

2 Bu deyimın kullanımına bir örnek için bakınız: Bottomore, T. (1987) *Sociology: A Guide to Problems and Literature*, Londra: Allen & Unwin, 53.

Kaynakça

Althusser, L. (1977) *Lenin and Philosophy and Other Essays*, Londra: New Left Books.

Callinicos, A. (1989) *Making History: Agency, Structure and Change in Social Theory*, Oxford: Polity Press.

Cohen, G.A. (1988) *History, Labour, and Freedom: Themes From Marx*, Oxford: Polity.

Elster, J. (1985) *Making Sense of Marx*, Cambridge University.

Engels, F. (1975) "Engels to Ernst", *Marx and Engels Selected Correspondence* içinde, Moskova: Progress.

Engels, F. (1975) "Engels to Schmidt", *Marx and Engels Selected Correspondence* içinde, Moskova: Progress.

Grossman, H. (tarihsiz) "The Evolutionist Revolt Against Classical Economics", *The Journal of Political Economy*, 51(5-6).

Harman, C. (1986) "Base and Superstructure" *International Socialism*, 32.

Jakubowski, F. (1990) *Ideology and Superstructure in Historical Materialism*, London: Pluto.

Lenin, V.I. (1972) "Philosophical Notebooks", *Collected Works*, cilt 38.

Lukacs, G. (1968) *History and Class Consciousness*, Londra: Merlin.

Marx, K. (1968) *Theories of Surplus Value* Cilt: 1, Moskova: Progress

Marx, K. (1970) *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moskova: Progress.

Marx, K. (1973) *Grundrisse*, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K. (1974) *Capital*, cilt 1, London: Lawrence and Wishart.

Marx, K. (1975) "Marx to Schweitzer", *Marx and Engels Selected Correspondence içinde*, Moskova: Progress.

Marx, K., Engels, F. (1975) "The Holy Family", *Collected Works*, cilt 4, London: Lawrence and Wishart.

Trotsky, L. (1986) *Trotsky's Notebooks, 1933-35. Writings on Lenin, Dialectics and Evolutionism*, New York: Columbia University.